

ODÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü
Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi
Issn: 1309-9302 <http://sobiad.odu.edu.tr>
Cilt: 2 Sayı: 4 Aralık 2011

MÜREFTE DUYUN-I UMUMİYE BAŞ KATİBİ ŞEYH İSMAİL HAKKI ZÜHDÎ EFENDİ DÎVÂNİ'NİN TANITIMI

*“SHEIKH İSMAİL HAKKI ZÜHDÎ EFENDİ BEİNG A CHIEF CLERK
AT THE DUYÛN-I UMUMİYE IN MÜREFTE AND HIS DÎVÂN”*

Türkân ALVAN*

Özet

Şeyh İsmail Hakkı Zühdî Efendi (1862/63-1912-13) Osmanlı İmparatorluğunda çöküş sürecine bürokrasi içinden tanıklık etmiş bir kalem erbabıdır. Tekirdağ Mürefte’de Duyûn-ı Umumiye baş katibi olarak görev yapmıştır. Aynı zamanda Halvetî-Cerrâhî tarikatı postnişini olan Şeyh İsmail Hakkı Zühdî Efendi, modernleşme sürecinde geleneksel tavrı sürdüren mutasavvıf bir şairdir. Bu çalışmamızda onun dervişlerine ve muhibbânına yadigar olarak yazdığını söylediği tek nüshalık Dîvân’ını tanıtmayı hedefliyoruz. Çalışmamızda ayrıca şairin dünya görüşü, edebî kişiliği ve şiirlerinin şekil ve muhteva analizine de yer verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Şeyh İsmail Hakkı, Zühdî Efendi, Şiir, Tasavvuf.

Abstract

Şeyh İsmail Hakkı Zühdî Efendi (1862/63-1912-13) was an officer in the Ottoman bureaucracy who had witnessed the period of the decadence of Ottoman Empire. He worked as a chief clerk at the Duyûn-ı

* Dr., eposta: turkanalvan@yahoo.com

Umumiye in Tekirdag, Mürefte. As also being a sheikh in the Halveti-Jerrahi Order, he was a Sufi poet preferred the traditional literary form against the modernization in his period. In this article, we aimed to study about his Dîvân that is written as a single copy to be a souvenir for his lovers and dervishes. Beside this, his opinions, literarcy and the forms, themes of his poems are also analysed.

Key Words: Şeyh İsmail Hakkı, Zühdi Efendi, Poetry, Sufism.

HAYATI:

Şeyh İsmail Hakkı Zühdi Efendi'nin hayatı hakkında elimizdeki bilgiler son derece sınırlıdır. Tezkîrelerde ve diğer biyografi kitaplarında adına rastlayamadığımız bu mutasavvıf şair hakkında somut bilgiye, sadece son dönem Cerrahî âsitânesi postnişinlerinden Fahreddîn Erenden'in *Tabakât- Cerrâhiyye* adlı eserinde tesadüf edebildik.¹ Buna göre, Şeyh İsmail Hakkı Zühdi Efendi (1862/63) yılında Tekirdağ'ın Silistre kazasında doğmuştur. Tekirdağ'da memuriyet ile meşgulken Mehmed Muhterem Efendi'den el alarak Cerrahî tarikatine müntesip olmuştur.

Kısa zamanda tarikatte manevî anlamda ilerleyerek *etvâr-ı ı seb'adan* yedi dâire-yi şerîfe² sahibi olan İsmail Hakkı Zühdi Efendi, 1899/1900 yılında Mirac Kandili günü icâzetnâmesini almıştır. Daha sonra, şeyhi Rızaeddîn Yaşar Efendi'nin emriyle kurulan Mürefte Tekkesi'nde postnişin olarak halkı irşad ile meşgul oldu³ ve pek çok dervişin yetişmesini sağladı. Şeyh İsmail Hakkı Zühdi Efendi, hilafet aldığı sırada kendisi Mürefte'de Düyûn-ı Umûmiyye baş kâtibi olarak görev yapmaktaydı.

¹ Şeyh İbrahim Fahreddîn Erenden (1885-1966) son dönem Cerrahî âsitânesi postnişinlerindedir. Küçük yaşlardan itibaren seyr ü sulûk terbiyesine başladı ve 1905 yılında babası Rızaeddîn Yaşar Efendi'den icâzetnâme aldı. 1915'te babasının yerine Cerrahî âsitânesine postnişin olduktan sonra, 1925 yılında tekkeler kapatılınca kadar resmen, vefatına kadar ise vekaleten şeyhlik vazifesini sürdürdü. *Envâr-ı Hazret-i Nûreddîn* adlı eserin ilk bölümünde Cerrahîyye tarikatının âdâb ve erkânını anlatmıştır. Eserin ikinci bölümünde ise *Tabakât- Cerrâhiyye* adıyla kendisine kadar gelen Cerrahî meşâyihinin hal tercümelerini anlatmıştır. (Geniş bilgi için bkz. Fahreddin Dal, "Fahreddin Erenden'in Tasavvufî Görüşleri ve Eserleri 'Envâr-ı Hazret-i Nûreddîn ve Tabakât- Cerrâhiyye'", Marmara Üniversitesi, SBE., Tasavvuf Bilim Dalı, Yayınlanmamış Y.Lisans tezi, İstanbul, 2006; Nihat Azamat, "Fahreddin Efendi", DİA, C.XII, s.83-84; Mehmet Cemal Öztürk, *Cerrahîlik*, Gelenek Yay., İstanbul, 2004, s.142-149.)

² *Etvâr-ı ı seb'a*: Kul ile Allah arasında olan 70.000 perdenin aralanması için esmâ-yı hüsnâdan alınan 7 isim ile nefsin 7 mertebesini aşarak ve her mertebede 10.000 perdenin açılmasıyla seyr ü sulûk ederek Cenâb-ı Hakk'a ulaşmayı sağlayan Halvetî usûlü. Hz. Pîr Nureddin-i Cerrâhî bu yedi esmayı 28'e çıkarmıştır. (Geniş bilgi için bkz. Mehmet Cemal Öztürk, *Cerrahîlik*, s.99-101.)

³ Age, s.123.

İsmail Hakkı Zühdi Efendi'nin şeyhi Rızâeddîn Yaşar Efendi daha sonra Mürefte'de kendisini ve Cerrahî ihvânını ziyaret etti. Bu ziyaret sırasında devrin kâim-makamı, Mürefte Büyük Câmi'inde Cuma geceleri ahâli önünde Cerrahî evrâd-ı şerîfinin okunmasına ve zikir ve devrân yapılmasına müsaade etmişti. Böylece Mürefte Büyük Câmi'inde çok kalabalık bir cemaatle toplanılan ilk Cuma gecesinde önce mevlîd-i şerîf ile başlayan âyin zikir ve devrân yapılmıştır. Daha sonra, Şeyh İsmail Hakkı Zühdi Efendi şeyhinin emriyle kendisine tahsis edilen evi Cerrahî dergâhı haline getirdi.

Şeyh İsmail Hakkı Zühdi Efendi, bundan sonra İnoz'da memuriyet vazifesine devam ederken 1912/13 yılında 10 Muharrem gecesini mide humması sebebiyle elli iki yaşında hayata veda etmiştir. Şeyh İsmail Hakkı Zühdi Efendi İncirlik kabristanına defnedilmiştir. Bugün mezarının yeri bilinmemektedir. Şeyh İsmail Hakkı Zühdi Efendi'nin vekalet verdiği iki halifesinin sadece adlarını ve defnedildikleri yeri biliyoruz. Bunlardan Hasan Fehmi Efendi (ö.?) Çorlu'da ve Hasan Basri Efendi (ö.?) ise Heybeliada'da medfundur.⁴

⁴ Fahreddîn Erenden, babasının halifesi olan Şeyh İsmail Hakkı Zühdi Efendi'nin hal tercümesinde şunları naklediyor: "...Pederim, şeyhim senceristân-ı Hazret-i Pîr'in hizmet-i mukaddesinde selefim, Efendi-yi merhûm hazretlerinin ikinci halifesi; eş-Şeyh İsmâil Hakkı Zühdi Efendi el-Cerrâhî'dir. Mûmâ ileyh (rahmetullahi aleyh), 1279 sene-yi hicrisinde Silistre kasabasında doğmuştur. Tekfurdağı'nda me'mûriyeti esnâsında sâbık-ı terceme sertarik şeyh Mehmed Muhterem Efendi el-Cerrâhî'ye intisâb etmiştir. Mûmâ ileyh sertarik efendinin irtihâliyle halifesi ve Tekfurdağı'nda [V/120] Kolsuz Baba hazretlerinin dergâh-ı şerîfi şeyhi sâbık terceme Şeyh Mehmed Nûreddîn Efendi el-Cerrâhî'ye intisâb etmiştir. Mûmâ ileyh'in irtihâlinde Büyük efendi merhûm Şeyh Yahyâ Gâlib Efendi el-Cerrâhî'nin li-eclî'l-maslaha Tekfurdağı'na azîmetlerinde Büyük Efendi merhûm hazretlerinden yed tutup etvâr-ı seb'adan yedi dâire-yi şerîfe seyretmiştir. Ba'dehu pederim, şeyhim merhûm hazretlerine intisâb etti. 1315 senesi leyle-yi Mi'râcü'n-Nebî sallallahu aleyhi ve âlihîsinde birâderim merhûm Şeyh Abdülâzîz Zihni Efendi el-Cerrâhî ile birlikte ilbâs-ı tâc-ı şerîf ve hurka ve eliflâm bend ve i'tâ-yı icâze-yi şerîf ve tefhîm-i emânet olup ikinci olarak şeyhinin halifesi (?), hilâfet aldığı zaman Mürefte'de Duyûn-ı Umûmiyye baş kitâbetinde idi. Mürefte'de hayli ihvân-ı tarîk yetişirdi. Pederim merhûm hazretleriyle fakîrin Mürefte'ye gittiğimiz Mürefte'nin Büyük Câmi'-i şerîfinde cum'a geceleri tilâvet-i evrâd-ı şerîf ve zikir ü devrân olarak âyin-i bilhîn-i tarîkimiz icrâsı için memleketin Kâ'im-makâm Bey'i pederim merhûm hazretlerinden ricâda bulundu. Ve câmi'-i şerîf-i mezkûrda azîm bir cemâatle mevlîd-i şerîf kırâ'at edilip âyin-i tarîkimizin icrâsına bed' edildi. Ba'dehu dergâh ittihâz edilmek üzere ayrıca hâne icâr edildi. Pederim merhûm hazretleriyle ikinci def'a Mürefte'ye azîmetimizde dergâh ittihâz edilen hânenin selâmlık cihetinde misâfir edildik. Tarîkimizin neşrine [V/121] merhûm eş-Şeyh İsmâil Hakkı Zühdi Efendi el-Cerrâhî çok hizmeti sebkât etmiştir. Mûmâ ileyh Şeyh İsmâil Hakkı Efendi el-Cerrâhî'nin gayri matbû' ve hankâh-ı şerîfde bir nüshası mahfuz Dîvân-ı âşıkâneleriyle Mektûbât'ı vardır. Dîvân-ı âşıkânelerinden birkaç parça şüirlerini teberrûken kaydettim. ... Mûmâ ileyh Şeyh İsmâil Hakkı el-Ma'rûf bi-Zühdi Efendi el-Cerrâhî son me'mûriyeti olan İnoz'da Müslîm mahallesinde ikâmet etmekte olduğu hânesinde mide hummasından hastalanıp 1331 senesi Muharremü'l-harâmının 10. Çarşamba gecesini elli iki yaşında olduğu halde lâzım gelen vasiyetleri evlâd ü iyâline edip tevbe ve istiğfâr ederek kelime-yi tevhd-i şerîf zikrederek tekmîl-i enfâs-ı ma'dûde-yi hayât etmiştir. Mezkûr Müslîm [V/123] mahallesine bir saat mesâfede İncirlik nâm kabristan'a defn edilmiştir. (Rahmetullâhi ve kuddise sirrahu). Gayrimatbû' bir Dîvân'ı hankâh-ı şerîfde mevcûtdur. Şeyh İsmâil Hakkı Zühdi Efendi el-Cerrâhî'nin iki aded halifesi vardır. Birisi, eş-Şeyh Hasan el-Basri Efendi el-Cerrâhî'dir. Mûmâ ileyh Çorlu'da esnâ-yı me'mûriyyetde irtihâl etti. Çorlu'da medfundur. (Kuddise sirrahu). Diğeri eş-Şeyh Hasan Fehmi Efendi el-Cerrâhî'dir. Heybeliada'da tedâvi edilmekte iken irtihâl

DİVANIN ÖZELLİKLERİ

Fatih Karagümrük'teki Türk Tasavvuf Musikisini ve Folklorünü Araştırma ve Yaşatma Vakfı kütüphanesinde 2272 numarada kayıtlı tek nüshası bulunan Şeyh İsmail Hakkı Zühdi Efendi Dîvânı'nın fizikî özellikleri şöyledir:

İstinsah tarihi : r.1315/m.1899-1900

Müstensih : Dervîş Sa'dullah Sâfiyyü'l-Halvetî-yi Müreftevi

Kitap ölçüleri : 23x15 cm

Yaprak : 60 vr. Dîvân

Satır : 17-19

Cilt : Siyah meşin şemmelî nefis cilt

Dîvân'ın arkasında tersten 44 varaktan ibaret bazı şiirlerin ve *Mektûbât*'ın olduğu ayrı bir bölüm bulunmaktadır. Mor, kırmızı, siyah ince mürekkeple veya kurşun kalemle rika hatla yazılan bu kısmın Şeyh İsmail Hakkı Zühdi Efendi'nin kendi el yazısı olduğu tahmin edilmektedir.

Çiçek buketlerinden bir daire içinde "*Dîvân-ı Yadiğâr-ı İhvân-ı Hakkîyâ*" ser levhasıyla başlayan eserin temellük kaydı olarak Dîvân'ın sahibi Şeyh İsmail Hakkı Zühdi Efendi'nin mührü vardır. Şeyh İsmail Hakkı Zühdi Efendi, Dîvân'ına eserin yazılış maksadını anlatan bir tarih düşürmüştür:

Mürefte'de yazıldı işbu Dîvân bâ'is-i ihvân

Hitâbın kâffesi nefse değil hâşâ ola yârân

Sene bin üç yüz on beşde idi rûmî olan târih

Bi'hamdillâh hitâm buldı Hüdâ feyzin idüp ihsân

Kemâlim yok bilürken Hakk ne hâcet söylemek zâ'id

etdi. Mahall-i mezkûrun kabristânında medfûndur. -Kuddise sırrahu ve rahmetullâhi aleyhimâ... (Tabakât-Cerrâhiyye, s.496-499.)"

Murâdım sâlike hıdmet du'âdır kâffe-yi ihvân

Gerekdir kalb-i sâfî feyz-i Hakk'dan hassa-yâb olsun

Ârâzî-yi şûreye te'sîr olmaz yağsa da bârân

Sebeb tahtında söylendi kamu eş'âr (u) ebyâtım

*Değildir saçma gû **Hakkî** okuyanlar gerek irfân* (34a/200)

İsmail Hakkı Zühdi Efendi bu eseri, hâlen kendisine bağlı ihvânına ve gelecekteki dervişlere hizmet ve öğüt vermek maksadıyla kaleme aldığını özellikle belirtmiştir. Yoksa, amacı kendi nefsinin okşayıp şiirde hüner göstermek değildir. Ona göre Cenâb-ı Hakk'ın lutfuna ve feyzine sadece temiz kalp ile mazhar olunabilir. Nasipsiz kişiler ise çorak toprak gibidir. Ne kadar yağmur yağsa onların bereketi olmaz.

Nazım Şekilleri

Dîvân müretteb değildir; klasik dîvân yazım formatından biraz farklıdır. Eser şairin ehli sünnet itikâdını belgeleyen bir murabba ile başlamaktadır. Ancak murabbanın başına bir beyit eklenmiştir. Dîvân'da yazılı 307 şiir bulunmaktadır. Bunlardan 283'ü gazel, 6'sı murabba, 6'sı kıta, 1'i müstezattır. Kıta olduğu belirtilen bir şiirin gazel özelliğine sahip olduğu görülür. Kıtaların bazılarında şair mahlasını kullanmıştır. Dîvân'da hatîme olarak "*Der beyân-ı münâsib zaman*" başlığıyla yazılmış gelecek nesil dervişlere öğüt niteliğinde 24 bentli bir muhammes müztevic vardır. Dîvân'da mesnevi ve kaside nazım şekli hiç kullanılmamıştır. Eserde, gazellerin 15'i Hz.Peygamber'i metheden na't muhtevasında, 15'i Allah'a yakarış ve istiğfar içeren münaca'at muhtevasında yazılmıştır. Yine 2 gazel Hz. Hüseyin aşkı ve mersiyesi için yazılmıştır. İsmail Hakkı Zühdi Efendi pîri Nûreddîn-i Cerrâhî hazretlerini 3 gazelinde, bir Gülşenî şeyhini⁵ 1

⁵ Gülşenilik: Halvetî-Ruşeniyî'nin bir şubesidir. İbrahim Gülşenî (1431-11533)tarafında Mısır'da kurulan ilk dergahtan sonra Gülşenilik, XVI. yüzyılda Osmanlı topraklarında hızla yayıldı. Anadolu'da, İstanbul'da ve Rumeli'de pek çok Gülşenî tekkesi bulunmaktaydı. İncelememiz sonucunda Sefîne-yi Evliyâ'daki bilgilere göre bu şiirde bahsedilen şeyhin Şeyh Muhammed Şerîf Efendi olması kuvvetle muhtemeldir. (Geniş bilgi için bkz. Hüseyin Vassaf, *Sefîne-yi Evliyâ*, Haz. Prof.Dr.Mehmet Akkuş, Prof.Dr.Ali Yılmaz, Kitabevi, C.III, İstanbul, 2006, s.296.)

gazelinde methetmiştir. Ayrıca Şeyh Gâlib Efendi'nin⁶ vefatına tarih düşürmek için bir gazel yazmıştır.

Kafiye ve Vezin

İsmail Hakkı Zühdi Efendi, kafiye konusunda birçok Tekke şairi gibi serbest hareket etmiş, genelde kulak kafiyesi kullanmıştır. Kafiyeyi ses benzerliği olarak düşünmüş bazen kulağa hoş gelen benzer seslerle de kafiye yapmıştır. Aynı türden ve aynı dilden kelimelerin kafiyelenmesi kuralına pek uymamıştır. Genelde tam ve zengin kafiyeyi tercih etmiş, şiir içinde kafiyeli kelimelerin aynı anlamda tekrarlanmasına zaman zaman başvurmuştur. Arapça ve Farsça kökenli kelimeleri kafiyeli kullandığı gibi bu tür kelimelerle Türkçe kelime ve ekleri de benzer sesli olmak kaydıyla kafiye yapmıştır.

Dîvânda, yer yer kafiye bozuklukları göze çarpar. Arapça ya da Farsça kelimelerden yapılmış kafiyelere Türkçe her cins kelime kafiye olarak girer. Bazen de nazım şeklinin gereği olan kafiye düzenine uymayan sözcükler kullanılmıştır. Kafiyeyi meydana getiren kelimelerin aynı cinsten olma zorunluluğuna İsmail Hakkı Zühdi Efendi, pek riayet etmez. Rediflerin aynı tür ve fonksiyonda olan eklerle yapılması gerekirken bazen, ses benzerliği yeterli görülerek, bu kurala uyulmadığı görülmektedir. Özellikle, rediflerin kullanıldığı şiirlerde kafiyeler rediflerden daha önce geldiği için kafiyeler arası birlik sağlanamamış ve haliyle kafiyeler bozulmuştur.

İsmail Hakkı Zühdi Efendi, Dîvânında hem aruz hem de hece veznini kullanmıştır. Ancak, aruzun değişik kalıplarına heves etmeyerek genelde remel ve hezec bahrinin kalıplarını kullanmıştır. Bu kalıplar hem âhengi hem de kullanımının kolaylığı nedeniyle tercih edilmiş olmalıdır. En çok kullandığı vezin [Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilün] kalıbıdır. Bu kalıp hem ahengi hem de kullanımının kolay olması sebebiyle dîvan şairleri tarafından en çok kullanılan kalıptır. Zaten Türk şiirinde gazellerin yaklaşık üçte biri bu kalıpla söylenmiştir.⁷ Dîvân'da daha sonra hezec bahrinin [Mefâ'ilün-Mefâ'ilün- Mefâ'ilün- Mefâ'ilün] kalıbı [Mefû'lü-Mefâ'ilü-Mefâ'ilü-Fe'ülün] ile [Mefû'lü-Mefâ'ilü-Mefâ'ilü-Fe'ülün] kalıbı tercih edilmiştir.

⁶ Şeyh Yahya Gâlib Efendi(1832-1897): Cerrâhî âsitânesi post-nişinlerindedir. Arapça, Farsça, hüsn-i hat bilir; aşçılık, saatçilik, dikiş nakış sanatlarıyla da meşguldu. Kitâbet ve musikîde üstad sayılırdı. Yunus Emre'nin "Şurîde vü şeyda kılan yârin cemâldir beni" adlı ilahisine 32 beste yapmıştır. 1853'te babası ve şeyhi Abdülazîz Zihni Efendi'nin vefatı üzerine Çalak Tekkesi meşihati kardeşi Rızaeddin Yaşar Efendi ile birlikte, makam-ı Hz.Pîr'i temsil etti. 1896'da kardeşini kendi yerine posta geçirdi. İrtihaliyle Hz.Pîr'in türbesine defnedildi (Öztürk:138)..

⁷ Haluk İpekten, *Eski Türk Edebiyatı Nazım Şekilleri ve Aruz*, İstanbul, 1991, s.201.

Şiirlerinde pek çok yerde aruz kusurlarına rastlamaktayız. Aşağıdaki örnekte bunu gözlemek mümkündür:

Dil zâr ise ne var hâr-ı hicrânda cefâ var
Her âhda tesellî yine her gamda safâ var
Geçdikde mecâzı Mecnûnı gör Leylâyı unuttı
Nâlân olan üftâdeye elbetde vefâ var (59/1,2)
[Mefû'lü-Mefâ'ilü-Mefâ'ilü-Fe'ûlün]

Farsça terkipler yoğun kullanılmışsa da sade bir Türkçe ile yazılan Dîvân'da bazı şiirler hece veznindedir. İsmail Hakkı Zühdi Efendi, hece vezniyle yazdığı şiirlerinde Türkçe kelimelere daha çok yer vermiştir. Bu şiirlerin bazılarında Halk şiiri nazım birimi dördlüğü kullanırken bazılarında ise beyitler halinde gazel nazım şeklinin kafiyelenişine uymuştur:

Derdime devâ zikr ile buldum *Sohbet-i nâdân cân çıkar her ân*
Zâhirâ gerçi sararup soldum *Münkîrin sözü âteş-i sûzân*
Taht-ı gönülde cânânı buldum *Tâlib-i vahdet görmesin kesret*
Söz bir Allah bir inhirâf etmem (187/1) *Kalp evi zîrâ hâne-yi sultân (214/1,2)*

DİVAN'DA DÖNEMİN SOSYAL HAYATINDAN İZLER

Şair, övdüğü tek devlet adamı olan II.Abdülhamid için 14 beyitlik uzun bir gazel yazmıştır. Gazel kaside gibi dua ile biter:

Mu'azzez oldu İslâmyân seninle ey cihân-ârâ
Siyâsîyâtına meftûn nice İskender (ü) Dârâ

Ma'ârif eyledi ta'mîm muvaffak olmadı eslâf
Bugün mekteb medârisle doludur şehr ü kurâ

Temûr yollar memâlikde örümce ağına benzer
Yapıldı hep ma'âbirler açıldı her yere şâhra

Yaşasun pâdişâhumuz kemâl-i 'izz-i satvetle

Muzaffer eylesiün Allah ki düşmânlar eder şerra

Du'âdır maksad-ı Hakkî büyük Sultân Hamîd Hân'a

Ki zira vâsfını bilmez nice münşî ile şu'ârâ (3/1,9,10,13,14)

Bu gazel Dîvân'daki tek siyasî şiiirdir. İsmail Hakkı Zühdi Efendi, mutasavvıf kimliği gereği şiiirlerinde klasik tasavvuf düşüncesini yansıtsa da bu şiiirle II. Abdülhamid'in ittihâd-ı İslam için uyguladığı siyaseti açıkça desteklemektedir.⁸ Çünkü II.Abdülhamid Han, uyguladığı başarılı dış siyasetin yanı sıra Osmanlı İmparatorluğunun geri kalmışlıktan kurtulması için önemli hizmetler yapmıştır.⁹ Mürefte'de Düyûn-ı Umûmiyye baş kâtibi olarak görev yapan İsmail Hakkı Zühdi Efendi, II. Abdülhamid'in Hicaz demiryolu projesinin de yakinen takipçisi olmuştur, diyebiliriz. Zira Duyunu Umumiye, yurdun dört yanına kurduğu dairelerde borçlandığımız devletler adına ürünlerden vergi alıyordu. Bu gelirle çalışan yabancı sermayeyle Hicaz demiryolu yapılmıştır.¹⁰ Mürefte Düyûn-ı Umûmiyye dairesi ise halktan tuz, balık, pul, müskirat av vergisi alıyordu.¹¹

Şairin yaşadığı dönemde ise Jön Türk hareketi, Batılıların desteğiyle padişahı açıkça hedef almıştır. Ne gariptir ki İsmail Hakkı Zühdi Efendi ile hemşehri olan Namık Kemal (1840-1888) de kimi şair ve sanatçılar gibi II.Abdülhamid'i aleyhtarı olarak 1865'te Yeni Osmanlılar örgütlenmesi

⁸ Mustafa Gencer, "Osmanlı-Türk Modernleşme Sürecinde Kültür, Din ve Siyaset İlişkileri", Turkish Studies Int. Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turcic,V. 3/2 Spring 2008, s.357-358.

⁹ Osmanlı tarihinin en canlı eğitim ve kalkınma hamlesi, Abdülhamit dönemine rastlar: "Üniversiteler, Güzel Sanatlar Akademisi, Ticaret ve Ziraat Okulları kuran Sultan İkinci Abdülhamid, ilk ve orta dereceli okullar, dilsiz ve kör okulları, kız meslek okulları da yaptırmıştır. Vilayetlere liseler, kazalara ortaokullar kurmakla beraber, ilkokulları köylere kadar ulaştırdı. İstanbul'da Şişli Etfal Hastahanesi'ni ve Darülaceze'yi kendi şahsi parasıyla yaptırdı. Nitekim rüştiyeler 250'den 600'e, idadiler 5'ten 104'e, darulmualliminler 4'den 32'ye çıkarılmıştır. Yine 1876'da sayıları 200 olan ibtidai okullarına, 4.000-5.000 civarında yenileri eklendiği gibi 10.000'e yakın sıbyan okulu yeni usule tahvil edilmiştir." (Geniş bilgi için bkz. Bayram Kodaman, Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi, TTK. Ankara, 1991.); "Aynı dönemde kız okullarının sayısı da anlamlı bir biçimde artar. Buna Hukuk mektebi, Sanayi-i Nefise Mektebi, Ticaret Mektebi gibi yeni yüksek okulların açılması ve Mülkiye Mektebi'nin modernleştirilmesi de eklenir. ...Her bölgede açılan askerî okullar dışında Şam'da bir tıbbiye, Selanik, Konya ve Bağdat'da hukuk mektepleri, Selanik'te bir polis mektebi açılır. Fransız mimarisine göre yapılan taş binalar imparatorluğun diğer vilayetlerine yayılır. 'Maarifperver' diye övgülere boğulan II.Abdülhamid'in camiden çok okul yaptırdığına kuşku yoktur." (Ömer Faruk Yelkenci, Türk Modernleşmesi & II.Abdülhamid'in Eğitim Hamlesi, Kaknüs Yay., İstanbul, 2010, s.113.)

¹⁰ İsmail Yıldırım, "Osmanlı Demiryolu Politikasına Bakış", Frats Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi, CXII, s 1, Elazığ, 2002, s.314

¹¹ Hikmet Çevik, *Tekirdağ Tarihi Araştırmaları*, Ahmet Sait Basımevi, İstanbul, 1949, s.88.

içinde yer aldı.¹² İşte şairimiz bu hususta sessiz kalmanın yanlış olacağını düşünüyor ve kimi şair ve yazarların kıymetini bilmediği II.Abdülhamid'i methediyor.

İsmail Hakkı Zühdi Efendi, Dîvânı'nda halkın yaşadığı doğal bir afetten de söz edilir. Şair Mürefte'de yaşanan bir deprem ve akabindeki şiddetli sel felaketinin boyutlarını şöyle anlatır:

"Mürefte'de Zuhûr İden Tuğyân-ı Mâ Üzerinedir"

*Çıkardım mevce-yi eşkimle bugün hayli tufânlar
Sirişkim cûybârından suya gark oldu bûstânlar*

*Behişt-i 'adn-ı ikbâlîm tahavvül etdi o yâre
Gamından çâk çâk oldu nice sîne-yi sûzânlar*

*'Arûsâne libâs-ı fahr içinde mâhpeyker iken
Husûfa uğradı şimdi gurûbda şems-i tâbânlar*

*Tutuldu dâğ-ı hasret ile figân zâr eden bülbül
Ne gül kaldı ne bûstanlar ne sero ne hırâmânlar*

*Ta'ayyuş dersini Hakkî bugün 'ibretle gel öğren
Denî dünyâyâ bağlanmış olandır gâfil insânlar (106)*

Dîvân'da felaketin ne zaman olduğu hakkında bir bilgi mevcut değildir. Ancak Tekirdağlı başka bir şairin vukuunu 1913 olarak tarih düşürdüğü felaket belki de İsmail Hakkı Zühdi Efendi'nin Dîvânı'nda bahsettiği felaketin aynısıdır. Çünkü her iki şair de çağdaştır. **Soytarı** mahlaslı bu garip şairin tek varak halindeki "*Mürefte ve Civarı Büyük Zلزele ve Yangını Garîb Destanı'ndan başka şiiri yoktur:*¹³

¹² Hakan Uzun, "Türk Demokrasi Tarihinde I. Meşrutiyet", Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fak. Dergisi, Cilt 6, Sayı 2, (2005), s.149-150.

¹³ Tekirdağlı s.322.

*Sene bin üç yüz yirmi sekiz tamam
Yirmi altı temmuz Perşembe akşam
Ol kara gicenin sekizinde tam
Esmeye başladı poyraz rüzgarı*

*Tekfurdağı'nda yüz kırk beş bina
Zarar ziyânı oldu çok gûna
Kilisa değirmen yandı pek fena
Oldu mahşer yeri şehrin her yanı*

*Bunların ahvâli bu imiş encâm
Bu fânî dünyâyâ olunmaz inâm
Otuz sekiz beyt yazdı bi't-tamam
Soytarı gözyaşla işbu destanı*

Şiirlerinde mutasavvıf kimliğini daima öne çıkaran İsmail Hakkı Zühdî Efendi'nin müntesibi olduğu Halvetî-Cerrâhî ekolü ehl-i sünnet itikadına sıkı sıkıya bağlıdır.¹⁴ Çünkü Hz. Pîr Nureddîn-i Cerrâhî, Allah'ın emri ve Hz. Muhammed'in (sav) sünneti ile amel ve itikad ederek ehl-i sünnetten ayrılmamaları hususunda ihvanını hassaten uyarmış ve onlara İmam Birgivî Mehmed Efendi'nin (ö.1573) *Risale'sini* okumayı vasiyet etmiştir. İsmail Hakkı Zühdî Efendi'nin şiirleri müntesib olduğu tarikatın hassasiyetlerini yansıtmaktadır. Dîvân'da özellikle "ilâhi aşk, vahdet-i vücüt, insan ve insanın değeri, dünyanın faniliği, nefis terbiyesi, hüsn-i ahlak, vuslat, hasret, muhabbet, Hz.Peygamber, çâr-ı yâr-i güzîn, Hz. Ali, âl-i abâ, ehl-i beyt ve on iki imam sevgisi" gibi temalara sık sık yer verilmiştir.

Dîvân Hz. Peygamber'e, çâr-ı yâr-i güzîne övgüyle başlamaktadır:

*İ'tilâkım ta ezeldir sevdiğimdir Mustafâ
Hem Ebûbekri 'Ömer 'Osman 'Ali'yyel-Murtazâ
Cûy-bârdır gözlerim her dem Resûlün 'aşkına*

¹⁴ Erenden, age, I/38.

*Cümle ezvâc-ı mutahhara, âl, ashâb 'aşkına
İdem dâ'im figânı ol Hasaneyn'i 'aşkına
Dü cihânda sâkî-i Kevser bana âl-i 'abâ*

*Ya İlâhî kul 'inâyet âl-i evlâd hürmeti
On iki imâm-ı ma'sûm mazlûmânın hürmeti
Sâhib-i mezheb İmâm Ebû Hanife hürmeti
Dü cihânda ben kulunu itme bunlardan cüdâ*

*Rahmetin bahrine gark et sâhib-i mezhepleri
Cümle aktâb-ı velâyet Ahmedî meşrepleri
Dîn yolunda müctehîd râsîhûn müşerrefleri
Bunların râhında olsun Hakkı'nın cânu fedâ*

İsmail Hakkı Zühdi Efendi, müntesibi olduğu Halvetî-Cerrâhî ekolü Alevî-meşrep bir tarikattir ve Hz.Ali'yi ve ehl-i beyti canından çok sever. Ancak, ehl-i sünnet itikadına bağlı oldukları için onların on iki imam düşüncesi Şia veya Alevî inancından farklıdır. Onlar Şii ve Alevî grupların aksine Hz.Hüseyin evladı ile Hz.Hasan evladını aynı derecede severler.

Oysa Alevî-Bektaşî gruplar, zaman zaman ehl-i sünnet itikadına ters düşmektedirler. Özellikle, Hz.Ali'yi Hz.Peygamber'in konumunda görmeleri, hulefâ-yı râşidîn olan Hz.Ebubekir, Hz.Ömer ve Hz.Osman'a ayrıca Hz.Aişe'ye hürmet etmemeleri ve onları suçlamaları yüzyıllardır onların eleştirilmesine yol açmıştır. Alevî-Bektaşî ekolü içinde ehl-i sünnet itikadına sıkı sıkıya bağlı kalıp namazını kılıp orucunu tutanlar olduğu gibi, "namazımız niyazımızdır, orucumuz da muharremdir" diyenler çoğumlukta¹⁵ İsmail Hakkı Zühdi Efendi yukarıdaki şiirinde ehl-i sünnet vurgusunu özellikle yaparken içinde yaşadığı toplumda bulunan Alevî-Bektaşî inancına bağlı kişilere mesaj vermektedir.

Devrin temettüat defterlerinde Tekirdağ ve çevresinde Müslüman ve gayri Müslim tebanın karışık yaşadığı bildiriliyor. "1844-45 yılları

¹⁵ Âdil Seyman, "Balkanlarda Alevî-Bektaşîlik", Marmara Üniversitesi SBE, İslam Mezhepleri Tarihi, Y.Lisans tezi, İstanbul 2006, s.53.

arasında 3003 haneli Silistre nahiyesinde %49 gayrimüslim %51 müslim, bulunmaktaydı.”¹⁶ Müslüman nüfus içinde de Alevî-Bektaşî meşrep insanların sayısı da fazlaydı. Nitekim İsmail Hakkı Zühdi Efendi'nin yaşadığı yıllarda Tekirdağ'da Alevî-Bektâşî şairlerden Yusuf Dede (1834/35-1914/15); Şaban Sırrı (1857/58-1921/22) gibi isimlerden bahsedilir. Tekirdağ Eğribozlu Bektaşî Sırrî (Mehmed)¹⁷ bir şiirinde temel ibadet esaslarını uygulamada Alevî-Bektaşî düşüncesi hakkında şunları söylüyor:¹⁸

*Yetmiş iki millet içre nâcîyiz
On sekiz bin âlemin ser-tâcîyiz*

*Yılda bir kezdir tavâfı Ka'benin
Bir dem içre elli kere hacîyiz*

*Caferin yoluna kıldık iktida
Zahida dört mezhebin ihrâcîyiz*

İsmail Hakkı Zühdi Efendi'nin şiirlerinden, Alevî-Bektaşî olduğunu söyleyen kişiler dışında materyalizm yanlısı, Batı düşüncesi hayranı kişileri de eleştirerek kendi kültürüne yabancılaşmamaları hususunda onları ikaz eder:

*Sülûk etdik bu esfelden makâm-ı kurb-ı a'lâya
Ne bulduksa bize bizden o da bir başka esrârdır*

*Bu 'ilmi maddîyûn bilmez bu sırra gâfilûn ermez
Tabi'at düşkünü görmez bu da bir başka ihsândır*

*Oku bul sırr-ı Kur'ân'ı n'idersin 'ilm-i Yûnânî
Gönülde koyma evhâmı o da bir başka esnâmdır*

*'İlim bir noktadır ancak çoğaldıkça dolar hayret
Zünûndan kaç şuhûda geç o da bir başka idlâldir (76/2,6,7,8)*

¹⁶ Saim Çağrı Kocakaplan, *Temettüat defterleri çerçevesinde Silistre Kazası'nın iktisadi ve sosyal yapısı*, Marmara Üniversitesi SBE, İktisat Tarihi Y.Lisans tezi, İstanbul, 2007, s.45-46.

¹⁷ Aydın Oy, *Yüzyıllar Boyunca Tekirdağlı Şairler ve Yazarlar*, Tekirdağ Valiliği, 1995.

¹⁸ Age, s.318.

XIX.yüzyılda inanca dayalı sezgisel yöntemin yerini pozitivist akımla birlikte algısal yöntemle bırakması ve aklın ön plana çıkararak her şeyi sorgulamaya başlaması, Osmanlı aydınlarında bir zihniyet değişikliği denilen farklılaşmayı getirmiştir. Geleneksel düşünce açıktan inkar edilmese de yenileşme, değişme adı altında materyalizm ve pozitivism eklektik bir yapıda geleneksel düşüncenin yerini almıştır.¹⁹ Bu düşünce bunalımını yaşayan Osmanlı aydınlarından kimi intihar etmiş kimi de tasavvuf terbiyesine girerek İslam kültürüne bakış açılarını değiştirmiştir.²⁰ İsmail Hakkı Zühdi Efendi bu tür Osmanlı aydınlarına, bürokratlarına tasavvufun tevhid düşüncesi sayesinde düştükleri fikir kuyusundan kurtulabileceklerini söylüyor. Ancak, Cenab-ı Hakk'ın ilhamını anlayabilmek için pozitif ilimlerin, mantığın esiri olmamak şarttır; onun için bu tür kitapları okumamak daha iyidir:

*Yalnız bi'atla olmaz şeyhe teslim olmadan
Hem irâdet kâmil olmaz emrine râm olmadan
Hizmet ile feyz alınmaz tâ muhabbet olmadan
İstemez zâhir 'ulûmun her fikirden geç fakât*

*Kapa bu çeşm-i nikâbın açıla nûr-ı basar
Okuma mantık me'ânî kıl bu külfetden güzër
Anla ilhâmını Hakk'ın nefis elinden kıl hazer
Tıka bu zâhir kulağın hep hevâdan geç fakât (142/2,4)*

Zikir, devran, mevlid, sema gibi musikî sayesinde icra edilen dinî törenler diğer tarikatlerde olduğu gibi Halvetî-Cerrâhî ekolünde de önemli bir yer tutar. Zikir esnasında okunan ilahileri zâkir başı idare eder. Ayakta, sağa sola dönerek, yarıya kadar eğilerek yapılan *kıyâm zikri*, halka içinde dönerek yapılan *devrân*, diz çöküp otururken başı sağa sola çevirerek yapılan *kuûd zikri tekkelerde icra edilirken zikrullahı idare eden şeyh efendinin ve ilahi okuyan zakirlerin kuvvetli bir musikî bilgisine sahip olması şarttır*. Şeyh İsmail Hakkı Zühdi Efendi de Mürefte tekkesinde yıllarca böyle zikirler idare etmiştir. Bir şiirinden kendisinin kudüm-zen olduğunu da öğreniyoruz:

Bil hevâ-yı 'aşkı bilmez n'olduğun erbâb-ı kâl

¹⁹ Geniş bilgi için bkz. İsmail Engin, "1860-1908 yılları arasında Osmanlı Devleti'ndeki pozitivist ve Materyalist akımlarda Kültürel Değişme Olgusu", Ankara Ü.DTCF Dergisi, ankara.edu.tr/dergiler/19/835/10567.pdf

²⁰ Mesela, Servet-i Fünun sanatçılarından daha sonra Hüseyin Siret Özsever Cerrâhî dervişi olmuştur. (Geniş bilgi için bkz: Turan Karataş, Hüseyin Siret, Timaş Yayınları, İstanbul, 2011.)

Sâkiyâ doldur meyinden mutribân sen sazı çal

*Kalmasın gönlünde hiç gam ur kudûmü Hakkîyâ
Allah Allah deyü çağır raks urup hem nâyı çal (166/5)*

*Sağırân söz anlamazlar Hakkîyâ eyle sükût
Gam mıdır inkâr iderse münkirân **devrânımız** (115/7)*

İsmail Hakkı Zühdi Efendi'nin şiirlerinden birkaçı günümüz bestekârları tarafından bestelenmiştir:

<i>"Karardı dil evi yine bugün kesret gamâmından</i>	Nikriz İlahi
<i>Yine şeş beş görür oldu bugün dîdem hicâbından"</i>	Beste: M.İhsan Özer
<i>"Bugün lebbeyk diyen hüccâc alırlar vakfede ihsân</i>	Şevkefzâ İlahi
<i>Bugün Allah diyen 'uşşâk bulurlar derdlere dermân"</i>	Beste: M.İhsan Özer
<i>"Derd-i yâri bilmez idim bende-yi pîr olmasam</i>	Nikriz İlahi
<i>'Andelîbi dahl ederdim bende-yi 'âşık olmasam"</i>	Beste: M.İhsan Özer
<i>"Hakk erenler rehberimiz râhımıza kim ne der</i>	Ferahnâk İlahi
<i>Halvetîdir meşrebimiz zeokimize kim ne der"</i>	Beste: M.İhsan Özer
<i>"Kurulur pâzâr-ı vuslat yâr ile vakt-i seher</i>	Acemkürdî İlahi
<i>Gözyaşı nakdin verenler mâl alır vakt-i seher"</i>	Beste: M.Hakan Alvan
<i>"Ey felek bî-derd olan insânı al da taş a çal</i>	Hicazkâr İlahi
<i>İstemem dünyâ seni hûbânın al da taş a çal"</i>	Beste: M.Hakan Alvan
<i>"Şehinşâh-ı dü 'âlemdir Habîb-i Kibriyâ Ahmed</i>	Nihâvend İlahi
<i>Şefî'-i rûz-ı mahşerdir Resûl-i Müctebâ Ahmed"</i>	Beste: M.Hakan Alvan

Dîvân'ında hem Klasik Türk edebiyatının hem Tekke edebiyatının özelliklerini görebileceğimiz İsmail Hakkı Zühdi Efendi, kimi zaman hikemî tarzda söylediği öğüt veren şiirler de yazmıştır. Bazen de bir

mürşid olarak bulunduğu makamın kendisine verdiği sorumlulukla muhatabının manevî hastalıklarına derman olduğu mesajını verir:

*Hakk'a giden râhı buldum fahr edersem bu yeter
Mürşid-i âgâhı buldum fahr edersem bu yeter*

*Geçmişim nice berâzih himmet-i pîrân ile
Evliyânın bendesiyim fahr edersem bu yeter*

*Anlamam mantık me'ânî derslerinden ey hâce
Mantikü't-Tayr'ı bilirim fahr edersem bu yeter*

*İmtihân etmek dilermiş vâ'iz-i hodbîni gör
Ben lebâb-ı lebe erdim fahr edersem bu yeter*

*Terk edip inkârı gayrı destini tut **Hakkî'nin**
Ben bugün sâkî-yi 'aşkıma fahr edersem bu yeter (84)*

Bir dervişin manifestosu şeklindeki bu şiiri İsmail Hakkı Zühdi Efendi tarikat neşesiyle söylemiştir. Yoksa Dîvân şairleri gibi fahriyye yazmak niyetine değildir. Aşk yolunda Hz.Pîr'in makamını temsil eden şeyhinden el aldığı için mutludur. Bu yolda nice mertebe kat ederken Allah dostlarının hizmetkârı olmanın keyfini sürer. Medrese hocalarının nazarî bilgilerine itibar etmez. Şiirlerinde ve sözlerinde belagat kurallarına uyma kaygısından uzaktır. Mantık ilmiyle değil; Ferüddin Attar'ın *Mantikü't-Tayr* adlı eserindeki sîmurgla ilgilenir. Vaizin kürsüden ona söylediği eleştirilerin ve karalamalarından etkilenmez; adeta vaize meydan okur. Aşkın sâkisiyim, diyen şair; bir mürşid olarak aşka hürmet ve hizmet etmekle övünür, muhatabını derviş olmaya davet eder.

Sonuç itibarıyla İsmail Hakkı Zühdi Efendi'nin Dîvân'ı gerek bir devletin çöküş sürecine şahitlik edişi, gerekse edebiyatımızda modernleşme sürecini yaşayan Türk ediplerinin aksine Klasik Türk edebiyatı tavrını sürdürüşü nedeniyle incelemeye değer bir eserdir. Dîvân'da mutasavvıf bir şeyh efendi olan İsmail Hakkı Zühdi Efendi'nin

ağzından - birinci kaynak olarak –tasavvuf terbiyesi ve ahlaki hakkında değerlendirmelerin yanı sıra tekke hayatına dair önemli bilgilere de ulaşılmıştır.

KAYNAKÇA

- AZAMAT, Nihat, "Fahredden Efendi", DİA, C.XII, s.83-84.
- BİLGİN, Azmi, "Tasavvuf ve Tekke Edebiyatı", İlmî Araştırmalar, S.1. İstanbul, 1995.
- BOLAY, S.Hayri, (2000), "Günümüz Türkiye'sinde Aleviliğin ve Bektaşiliğin Başlıca Problemleri Üzerine Bir Deneme", Hacı Bektaş Araştırma Dergisi, 13, Bahar 2000.
- ÇEVİK, Hikmet, *Tekirdağ Tarihi Araştırmaları*, Ahmet Sait Basımevi, İstanbul, 1949.
- DAL, M.Fahrettin, "Fahredden Erenden'in Tasavvufî Görüşleri ve Eserleri 'Envâr-ı Hazret-i Nûreddin ve Tabakât- Cerrâhiyye'", Marmara Üniversitesi, SBE., Tasavvuf Bilim Dalı, Yayınlanmamış Y.Lisans tezi, İstanbul, 2006. s.142-149.) s.496-499."
- DİLÇİN, Cem, *Örneklerle Türk Şiiri*, TDK, Ankara, 1997.
- ERGİN, İsmail, "1860-1908 yıllarında Osmanlı Devleti'ndeki Pozitivist ve Materyalist Akımlarda Kültürel Değişme Olgusu", Ankara Ü., DTCF Dergisi, ankara.edu.tr/dergiler/19/835/10567.pdf.
- GENCER, Mustafa, "Osmanlı-Türk Modernleşme Sürecinde Kültür, Din ve Siyaset İlişkileri", Turkish Studies Int. Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, V. 3/2 Spring 2008, s.357-358.
- İPEKTEN, Haluk, *Eski Türk Edebiyatı Nazım Şekilleri ve Aruz*, İstanbul, 1991.
- İsmail Hakkı Zühdi Efendi, Dîvânı*, Türk Tasavvuf Musikisini ve Folklorünü Araştırma ve Yaşatma Vakfı Kütüphanesi, no:2272, İstanbul.
- KARATAŞ, Turan, *Hüseyin Siret*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2011.
- KOCAKAPLAN, Saim Çağrı, *Temettüat defterleri çerçevesinde Silistre Kazası'nın İktisadi ve Sosyal Yapısı*, Marmara Üniversitesi SBE, İktisat Tarihi Y.Lisans tezi, İstanbul, 2007.
- OY, Aydın, *Yüzyıllar Boyunca Tekirdağlı Şairler ve Yazarlar*, Tekirdağ Valiliği, 1995.
- ÖZTÜRK, Mehmet Cemal, *Cerrahîlik*, Gelenek Yayınları, İstanbul, 2004. s.99-101.) s.142-149.)
- SEYMAN, Âdil, "Balkanlarda Alevî-Bektaşilik", Marmara Üniversitesi SBE, İslam Mezhepleri Tarihi, Y.Lisans tezi, İstanbul, 2006.
- ULUDAĞ Süleyman, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Kabcacı Yayınevi, İstanbul, 2002.
- UZUN, Hakan, "Türk Demokrasi Tarihinde I. Meşrutiyet", Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi, Cilt 6, Sayı 2, Kırşehir, 2005.
- VASSAF, Hüseyin, *Sefine-yi Evliyâ*, Haz. Prof. Dr. Mehmet Akkuş, Prof. Dr. Ali Yılmaz, Kitabevi, C.III, İstanbul, 2006. s.296.)
- YELKENCİ, Ömer Faruk, *Türk Modernleşmesi & II.Abdülhamid'in Eğitim Hamlesi*, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2010.
- YILDIRIM, İsmail, "Osmanlı Demiryolu Politikasına Bakış", Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi, C.XII, Elazığ, 2002.